

**MATN – INTEROCEPTIV SEZGI IFODALOVCHI SINTAKTIK
BIRLIK SIFATIDA**

Namozova Feruza Xomidovna tayanch doktorant NavDU

namozova.feruza@inbox.ru. ORCID — <https://orcid.org/0009-0005-6166-7321>

Tel: 91 334 14 02

Annotatsiya. Sezgi dunyoni bilish hamda idrok etishning dastlabki bosqichidir. Sezgi tashqi yoki ichki bo‘lishi mumkin. Mazkur tezisda ichki, ya’ni interoceptiv sezgi va uning verballashuvdagi muammolar yoritilgan. Matn verbal yoki noverbal interoceptiv sezgi ifodalovchi yirik sintaktik birlik sifatida tahlilga totirilgan.

Kalit so‘zlar: sensor tizim, eksteroseptiv, interoceptiv va proprioceptiv sezgi, subyekt, sintaktik sath, matn

Insonning dunyoni bilishi hamda idrok etishi dastlab sezgilar yordamida amalga oshadi. 1906-yilda ingliz fiziologi Ch. Sherrington «Nerv tizimining integrativ harakati» nomli asarida sezgilarni uch guruhga bo‘lib tasniflaydi: 1)

eksteroseptiv – tananing yuzasida joylashgan retseptorlarga ta’sir qilganda paydo bo‘ladi; 2) interoceptiv yoki organik – ichki muhitdagi metabolik jarayonlar natijasida yuzaga keladi; 3) proprioceptiv yoki kinestetik – mushaklarda joylashgan retseptorlar ta’sirida paydo bo‘ladi; paylar, bo‘g‘im xaltachalari va tana qismlarining harakatlarini va nisbiy holatini ko‘rsatadi [Sherrington,1906:11].

Tilshunoslikda asosan eksteroseptiv (tashqi) sezgilar masalasi o‘rganilgan bo‘lib [Нагорная,2017:24], interoceptiv sezgilar yechimini kutayotgan dolzarb masalalardan biridir. Dunyo olimlarining fikricha, bugungi kunda shaxslarning ichki holatini ifodalay olmaslik muammolari ko‘p kuzatiladi. Ular bunga interoceptiv lug‘atlarning kamligi hamda sohadagi ilmiy tadqiqotlarning yetarli emasligini sabab qilib ko‘rsatishmoqda. Inson tanasining ichki qismida kechayotgan jismoniy va ruhiy holatini ifodalash aslida mavhum, ba’zan tushunarsiz. Shu sababli I.M.Sechenov ularni «yashirin sezgilar» («тёмные чувства»)[Сеченов,1942:25], deb ta’riflaydi. Shunday bo‘lsa-da, kishilar ichki sezgilarini tashqi duynodagi bilishlariga asoslanib tasvirlashga harakat qiladilar. Chunki uning mavjudligi shubhasiz va uni ifodalashga ehtiyoj mavjud. Oldizmizda turgan muammo esa «yashirin sezgilar»ni qay tarzda va qanday lingvistik sath birliklari yordamida ifodalanishini aniqlash. Interoceptiv sezgilar fonetik, leksik, morfologik, sintaktik birliklar orqali namoyon bo‘ladi. Bularning orasida sintaktik sath, ayniqsa, matn alohida ahamiyatga ega.

Matn – eng yirik sintaktik birlik. Hozirgi kunda matn sintaksisi e'tirof etilshi munosabati bilan matn ham sintaksisning alohida o'rganish obyekti sifatida tan olinadi [Mahmudov N., Nurmonov A. 1995:4].

– Xullas, o'tgan yili o'zimga kelolmay qoldim, boshim og'riydi, nafasim qisadi. Borliq qop-qorong'u... Eskichasigayam, yangichasigayam bormagan joyim qolmadi. Boshimda nimadir o'sib chiqayotganday, yo'q, kimdir ichkarida qoziq qoqayotganday bo'ladi.

Og'riqqa dosh berolmay hushimni yo'qota boshladim. E-e-e-ey, u azoblarni aytmay, bandasiga ravo ko'rmayman, aka. (Q.Norqobil, "Kuzning mahzun nigohi")

Bu matnda interoseptiv sezgilar organizmning ichki fiziologik holatini bevosita hamda metaforik vositalar orqali izchil ifodalaydi. Muallif kasallik kechinmalarini tashqi kuzatish asnosida emas, balki subyektning o'z tanasida his qilayotgan ichki sezgilari orqali tasvirlaydi. Matnda interoseptiv sezgilar boshim og'riydi, nafasim qisadi, boshimda nimadir o'sib chiqayotganday, kimdir ichkarida qoziq qoqayotganday, og'riqqa dosh berolmay hushimni yo'qota boshladim kabi til birliklari orqali ifodalangan. Muallif tananing ichki fiziologik holatini ham bevosita nominativ vositalar, metaforik tasvirlar yordamida aks ettirib, interoseptiv sezgilarning semantik va ekspressiv imkoniyatlarini keng namoyon etgan. Bu esa matnning interoseptiv mazmunini kuchaytirib, o'quvchiga kasallikning ichki kechinmalarini chuqur his etish imkonini beradi.

Quyidagi parcha ham interoseptiv sezgi ifodalovchi matnga yaxshi misol bo'la oladi. ...Qip-qizil ko'ylagi shamolda hilpirab, kelishgan beli-bastini ko'z-ko'zlab ketayotgan Xayriniso Ro'zi maxsumning ko'ziga lovullagan olov bo'lib ko'rinadi. Maxsum entikib ishtiyoq bilan tikiladi. Kaftini peshonasiga soyabon qilib qaraydi. Ichida nimadir qo'zg'alib, bo'g'ziga tiqilib qolganday bo'ladi. Qoni ko'pirib-toshadi. Og'ir-og'ir nafas oladi, entikib, xo'rsinib qo'yadi: – Enag'ar, To'lqin tank, shunday juvonne xor qildi, – deydi o'ziga o'zi yutib. So'ng adir adog'idagi gurullab yonayotgan qip-qizil olov ko'zdan g'oyib bo'lgunga qadar tikilib turadi-da, huvillagan hovlida bir o'zi so'ppayib qolgani, xotinini Ruqiyaning besh yashar qizini yetaklab onasinikiga, qo'shni qishloq – Obshirga qaytmas bo'lib ketgani alam qiladi, yolg'izlik jon-jonidan o'tib, suyak-suyagini qaqshatib og'ritayotganini his qiladi, behol paxsa devorga suyanib o'tirib qoladi. (Q.Norqobil, "Osmon ostidagi sir") Mazkur matnda eksteroseptiv (tashqi) ko'rish sezgisidan keyin tana ichida sodir bo'lgan qator interoseptiv sezgilar ifodasini uchratish mumkin. Ular "ichida nimadir qo'zg'alib, bo'g'ziga tiqilib qolganday bo'ladi", "qoni ko'pirib-toshadi", "og'ir-og'ir nafas oladi", "entikib", "xo'rsinib

qo‘yadi” kabi birliklar orqali ifodalangan. Ularning aksariyati metaforik va frazeologik xarakterga ega bo‘lib, qahramon organizmida yuzaga kelgan ichki fiziologik reaksiyalarni kuchli emotsional kechinmalar bilan uyg‘un holda aks ettiradi. Shu bois matnda interoseptiv sezgi nafaqat organizm holatini ifodalovchi vosita, balki qahramonning ichki ruhiy olamini ochishga xizmat qiluvchi muhim lingvopoetik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Keyingi matn interoseptiv sezgilarning emotsional kechinmalar bilan uzviy bog‘liq holda ifodalanishiga xos bo‘lib, unda qahramonning ruhiy iztiroblari organizmida yuzaga kelgan ichki fiziologik holatlar orqali tasvirlanadi. Muallif dardni bevosita nomlashdan ko‘ra, uning tana ichida qanday kechayotganini obrazli vositalar yordamida ifodalashni maqsad qilgani yaqqol ko‘rinadi.

Sezmay qoldim, dard birdan yiqitdi. Shu bolam afg‘on urushiga ketganini eshitgan kunimda ko‘kragimda bir narsa paydo bo‘lgandi. Bolam o‘sha yoqdan kelgunigacha necha bor o‘lib tirildim. Ko‘ksimdagi og‘ir tosh kattarib, ich-etimni ezib yuborgan, bilsang oshna. Ha mayli, diydoyoning nafi yo‘q... (Q.Norqobil, “Osmon ostidagi sir”) Matndagi interoseptiv sezgilar bevosita nominativ birliklar orqali emas, balki asosan metaforik va frazeologik vositalar yordamida ifodalangan. Muallif organizmning ichki fiziologik holatini ruhiy kechinmalar bilan uyg‘unlashtirib tasvirlaydi. Natijada ko‘krakdagi og‘irlik, bosim va ichki ezilish hissi nafaqat fiziologik sezgi, balki farzand taqdiri bilan bog‘liq chuqur iztirobning lingvopoetik ifodasiga aylanadi. Bu esa interoseptiv sezgilarning badiiy matndagi ekspressiv va semantik imkoniyatlari nihoyatda keng ekanini yaqqol namoyon etadi.

Quyidagi matnda esa interoseptiv sezgilarning kompleks tarzda ifodalanganini, unda qahramon organizmida sodir bo‘layotgan fiziologik o‘zgarishlar izchil ketma-ketlikda tasvirlanganini ko‘rish mumkin.

...Xayriniso ostonadan ko‘chaga hatlashi hamono qalqib ketdi, enasi Muztar momoga suyanib, o‘zini tutib qoldi. A‘zoyi badani kuyib, ichida titroq turgan juvonning yurak urishi tezlashib, boshiga lo‘qillab og‘riq kirdi. – Ena, g‘alati bo‘b ketayapman, oyoq-qo‘lim qaltirayapti. Darmonim yo‘q, ena, – dedi bazo‘r.

Muallif qahramonning holatini tashqi tavsif orqali emas, balki uning o‘z tanasida his qilayotgan ichki sezgilari vositasida ochib beradi. Natijada matnda interoseptiv sezgilar kasallik yoki organizm faoliyatining izdan chiqishini ifodalovchi asosiy semantik vositaga aylanadi.

Mazkur parchada interoseptiv sezgilar “a‘zoyi badani kuyib”, “ichida titroq turgan”, “yurak urishi tezlashib”, “boshiga lo‘qillab og‘riq kirdi”, “g‘alati bo‘b ketayapman”,

“darmonim yo‘q” kabi birliklar orqali ifodalangan. Muallif ushbu birliklarni ketma-ket qo‘llash orqali organizmning me‘yoriy fiziologik holatdan og‘ish jarayonini bosqichma-bosqich ochib beradi. Bu bilan qahramonning ichki kechinmalari hamda fiziologik holatini o‘quvchi ongida jonli va ta’sirchan tarzda gavdalandirib berishga erishadi.

Yuqorida keltirilgan barcha matnlarda interoseptiv sezgilarni ifodalovchi juda ko‘p verbal birliklardan foydalanildi. Kuzatishlarimiz davomida shunga guvoh bo‘ldikki, interoseptiv sezgilar noverbal tarzda ham ifodalanishi mumkin. Masalan, “chap ko‘ksini silamoq” – yurak bezovta qilishi, “boshini changallamoq” – bosh og‘rig‘ini, “qoringa urib qo‘yish” – ochlikni anglatadi. Quyida keltirilgan matn ham fikrimizning dalili bo‘la oladi.

Shu mahal tiqmachoqdekkina, bo‘ychan, xushchiroy juvon stol yoniga kelib “Ali Qambar”ga termulib qoladi. Qamishto‘rva ichidagi qovunni uzun-oppoq barmoqlari bilan silaydi. So‘l qo‘li bilan qornini siypalab, yutinib qo‘yadi. G‘ayriixtiyoriy tarzda stol qoshidan ketolmay serryib turaveradi. Ko‘zlaridan yosh g‘iltillaydi, yana yutinadi. Do‘ppayibgina qolgan qornini siladi-da, meni g‘alati ahvolga tushib qarayotganimni ko‘rib, lablari pirpiradi, o‘rindiqa cho‘kdi. Baribir nigohi qovunda. (Q.Norqobil, “Ko‘ksimdagi kavkazim”)

Ushbu matn interoseptiv sezgilarning fiziologik ehtiyoj bilan bog‘liq holda ifodalanishining yorqin namunasi hisoblanadi. Muallif homilador ayolning ichki holatini organizmda yuzaga kelayotgan fiziologik ehtiyoj va visseral reaksiyalar vositasida ochib beradi. Matnda interoseptiv sezgilar emotsional holat bilan uyg‘unlashgan bo‘lsa-da, ularning asosida organizmning tabiiy fiziologik ehtiyoji yotadi. Matndagi “qamishto‘rva ichidagi qovunni uzun-oppoq barmoqlari bilan silaydi” tasviri hali interoseptiv sezgining o‘zi emas, balki ichki fiziologik ehtiyoj ta’sirida yuzaga kelgan tashqi harakatdir. Qahramonning e’tibori qovunga qaratilgani organizmda muayyan oziq-ovqatga nisbatan kuchli ehtiyoj shakllanganini anglatadi. Interoseptiv holat keyingi birliklarda tobora aniqroq namoyon bo‘lib boradi. “So‘l qo‘li bilan qornini siypalab” birikmasi interoseptiv sezgining tashqi ifodasi sifatida xizmat qiladi. Qorin bu yerda ichki fiziologik jarayonlar markazi sifatida tasvirlanib, uni silash orqali qahramon organizmidagi ehtiyojni beixtiyor ifodalaydi. Ayniqsa, homiladorlik kontekstida mazkur harakat ichki sezgilar bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, organizmning fiziologik holatini aks ettiradi. “Yutinib qo‘yadi” fe’li mazkur kontekstda oddiy yutinish harakatini emas, balki oziq-ovqatga bo‘lgan kuchli fiziologik ehtiyoj natijasida yuzaga kelgan reflektor reaksiyani bildiradi. Qovunni ko‘rish natijasida organizmning ovqat hazm qilish tizimi faollashadi, so‘lak ajralishi kuchayadi va

yutinish refleksi beixtiyor sodir bo‘ladi. Demak, ushbu birlik interoseptiv sezgining bevosita fiziologik ko‘rinishidir. “G‘ayriixtiyoriy tarzda stol qoshidan ketolmay serrayib turaveradi” jumlası qahramonning ichki fiziologik ehtiyoji uning xulq-atvorini boshqarayotganini ko‘rsatadi. Bu yerda harakatning g‘ayriixtiyoriyligi organizm ehtiyojining ongli nazoratdan ustun kelganini bildiradi. Mazkur holat interoseptiv sezgining psixofiziologik ta‘sirini namoyon etadi. “Ko‘zlaridan yosh g‘iltillaydi” birikmasi bevosita interoseptiv sezgini emas, balki ichki fiziologik va emotsional zo‘riqishning tashqi ifodasini bildiradi. Biroq undan keyingi “yana yutinadi” fe‘li qahramonning organizmida saqlanib qolayotgan fiziologik ehtiyojning davom etayotganini ko‘rsatadi. Yutinishning takrorlanishi ichki sezgining kuchi pasaymaganini semantik jihatdan ta‘kidlaydi. “Do‘ppayibgina qolgan qornini siladi-da” birikmasida ham qorin organizmning ichki fiziologik holatini ifodalovchi markaz sifatida tasvirlangan. Uni silash qahramonning o‘z organizmida kechayotgan jarayonlarni sezayotganini va ularga javoban beixtiyor harakat qilayotganini bildiradi. Bu harakat homiladorlik bilan bog‘liq visseral sezgilarni yanada yaqqolroq ifodalashga xizmat qiladi. Parchaning oxiridagi “Baribir nigohi qovunda” jumlası interoseptiv sezgining natijasini ifodalaydi. Bu yerda nigohnıg qovundan uzilmasligi oddiy qiziqish emas, balki organizmning fiziologik ehtiyoji ong va diqqatni to‘liq egallab olganining badiiy ifodasidir. Muallif ichki ehtiyojning kuchini bevosita aytmaydi, balki uning inson xatti-harakatiga ta‘sirini tasvirlash orqali ko‘rsatib beradi.

Bu matn oldingi misollardan shu jihati bilan farq qiladiki, interoseptiv sezgilar kasallik yoki og‘riqni emas, balki homiladorlik bilan bog‘liq fiziologik ehtiyojni noverbal ifodalagan.

Xulosa qilib aytganda, matn interoseptiv sezgilarning tilda voqelanishida eng faol va funksional lingvistik sathlardan biri ekanligi kuzatildi. Aynan sintaktik qurilmalar orqali organizmning ichki fiziologik holati, visseral kechinmalar, og‘riq, noqulaylik, fiziologik ehtiyoj hamda organizm faoliyatidagi turli funksional o‘zgarishlar mazmunan to‘liq va ta‘sirchan ifodalanadi.

Demak, interoseptiv sezgilarni tadqiq etishda matn – sintaktik birligini tizimli ravishda o‘rganish uning tildagi ifodalanish mexanizmlarini, badiiy matndagi funksional imkoniyatlarini hamda antroposentrik mazmunini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Sherrington Ch.S. The integrative action of the nervous system. – Liverpool; N.Y.: Charles Scribner's Sons, 1906. 11– 412 p.
2. Нагорная А.В. Лингвосенсорика как перспективное направление современных лингвистических исследований: Аналит. обзор – М.: 2017. 21– 86 с.
3. Сеченов И. М. Рефлексы головного мозга. М.: Ленанд, 1942. С. 25–124
4. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi(sintaksis).– T.: O'qituvchi, 1995.– B.4
5. Q.Norqobil “Kuzning mahzun nigohi”
6. Q.Norqobil “Ko'ksimdagi kavkazim”
7. Q.Norqobil “Osmon ostidagi sir”